

SOCIOLOGIE – NEÚSPĚŠNÝ POKUS O KAMERÁLNÍ VĚDU PRO 20. STOLETÍ

ZDENĚK R. NEŠPOR

Vládnout „nejlépe“, tedy v souladu s dobovým poznáním a k maximálnímu užítku vládnoucích i ovládaných, bylo jedním z prioritních cílů některých raně novověkých a jistě všech osvícenských vladařů. Ať už tato snaha legitimizovala cokoli, stála v 18. století u zrodu koncepcce kamerální vědy, jež si našla místo na univerzitách a později se stala jedním z nepominutelných inspiračních zdrojů moderních společenských věd.¹ „Státní“ či „správní“ vědy ostatně i ve 20. století tvořily významnou náplň činnosti ještě nediferencovaných právnických fakult – a v německojazyčné oblasti, včetně pražské německé univerzity bývaly i v jejich názvu –, zatímco jinde (včetně pražské české univerzity) se uplatnily na fakultách filosofických a/nebo na samostatných prakticky orientovaných vysokých školách (École pratique des hautes études, London School of Economics and Political Science).² Jednou z těchto věd byla i sociologie, která v českém prostředí sehrála obzvláště významnou úlohu „kameralistiky pro 20. století“.

Představu sociologie (sociální fyziky) jakožto vědeckého základu řízení moderní společnosti najdeme už u zakladatele – nebo přinejmenším pojmenovatele – tohoto oboru Augusta Comta, ne-li u jeho původního zaměstnavatele a inspirátora hraběte Saint-Simona.³ Sociologie, teoreticky ospravedlněná v systému (vědeckého) poznání, měla nahlížet „řád a pokrok“ (statiku a dynamiku) společenského dění a tím umožňovat „pozitivní“ (vědecké) řízení společnosti. Méně systémově, spíše „zdola“, avšak s nemenší angažovaností o něco podobného usilovala francouzská a potom další morální statistika (Guerry, Villermé, Le Play) – autoři shledávající sociální podmínky výskytu delikvence a dalších sociálněpatologických jevů ve snaze nalézt jejich příčiny a přispět tak k co nejrychlejšímu odstranění. Obojí, případně i další inspirační zdroje měly určující

---

1 Sojka, Milan a kol.: Dějiny ekonomických teorií. Praha 2000, zejm. s. 241–247.

2 Chalupný, Emanuel: Sociologie a školy. Praha 1929.

3 Cuin, Charles-Henry – Gresle, Francois: Dějiny sociologie. Praha 2004, s. 17–23; Dubská, Irena: Auguste Comte a vytvoření sociologie. Praha 1963; o vztahu Comta a Saint-Simona odlišně Fischer, Josef L.: Saint-Simon a August Comte. Příspěvek k dějinám sociologického racionalismu. Praha 1925.

vliv na T. G. Masaryka a jeho prostřednictvím na českou akademickou i širší veřejnost,⁴ ukotvily zde sociologii a daly jí do vínku sociálněreformistické a přímo budovatelské ambice, jejichž největší rozmach můžeme sledovat v meziválečném a krátce poválečném období.

Cesta sociologie do českého prostředí

Jestliže morální statistika, včetně spíše ilustračního využití statistických údajů z různých zemí, stála v pozadí Masarykova habilitačního spisu o sebevraždě (1881, česky teprve 1904), Comtovská optika jej zavedla k diskusi o místě sociologie v kognitivním i společenském systému⁵ a obojí k „praktickému“, sociologizujícímu pojetí filosofie. „Praktickou filosofii na základě sociologickém“⁶ přednášel Masaryk na české Karlo-Ferdinandově univerzitě poprvé v roce 1884–85 a i v dalších letech sociologii většinou věnoval nejméně jednu ze tří přednášek, které na filosofické fakultě obvykle ročně míval. Nezůstal však jen u vlivu na univerzitní posluchače, prostřednictvím článků, recenzí i informačních glos zajistil sociologii v podstatě trvalé místo v populárněnaučných časopisech *Athenaeum*, respektive *Naše doba*, a nemenší význam měla skutečnost, že inicioval řadu překladů zahraničních sociologických či sociologizujících děl (Comte, Giddings, Janet, Kidd, Spencer, Tarde ad.). Akademická i širší vzdělaná česká společnost tak měla již na přelomu 19. a 20. století k dispozici poměrně rozsáhlou „sociologickou knihovnu“ a byla s tímto oborem seznámena v mnoha ohledech lépe než většina ostatních evropských národních kultur, navzájem se nečtoucí „velké národy“ nevyjímaje.

Masaryk přitom explicitně zdůrazňoval, že sociologie je „abstraktním“ základem politiky: „praktickou sociologií je politika, vědecké spracování praktických zásad politických, jako medicína praktickou je biologií.“⁷ Opět nezůstal jen u teoretických deklamací, jakkoli tvůrčích a přesahujících pouhou interpretaci zahraničních myšlenkových zdrojů, ale pokusil se uvést toto diktum do praxe prostřednictvím realistického hnutí, respektive později ve vlastní lidové/pokrokové straně. V této souvislosti by se nemělo zapomínat, že programové spisy *Česká otázka* (1895) a *Naše nynější krize* (1895), které iniciovaly tzv. spor o smysl

---

4 Nešpor, Zdeněk R.: Světlo sociologie nad českou kotlinou. In: Zdeněk Hojda – Marta Ottlová – Roman Prahel (eds.): Světlo, stíny a tma v české kultuře 19. století. Praha 2018, s. 28–35; srov. Fajfr, František: Masaryk a Comte. Kdyně 1925; Žižka, Antonín: Auguste Comte a jeho vliv na českou filosofii. Praha 1949. Celkový obraz vývoje

5 Masaryk, Tomáš G.: Základové konkrétné logiky. Praha 1885, s. 80–103; srov. Král, Josef: Sociální vědy a jejich třídění. Sociální problémy 1, 1931, s. 3–15. Celkový obraz vývoje české sociologie podává Nešpor, Zdeněk R. a kol.: Dějiny české sociologie. Praha 2015.

6 Srov. Masaryk, Tomáš G.: Univerzitní přednášky I. Praktická filozofie. Praha 2012.

7 Masaryk, T. G.: Základové, s. 86; obdobně Masaryk, Tomáš G: Rukověť sociologie. *Naše doba* 8, 1900–01, s. 1–12, 98–105, 173–181, 662–667, 735–741, 822–828, 904–910.

českých dějin,⁸ byly původně zamýšleny jako „teoretické“ a historické ukotvení Masarykova realismu. Měřeno počtem příznivců a poslaneckých mandátů nebyl Masaryk před první světovou válkou jako politik příliš úspěšný. Dokázal však oslovit nezanedbatelnou část mladé inteligence a dlouhodobě si zajistit místo v říšské radě i pozornost veřejnosti, což zas tak málo nebylo.

Masarykovi a jeho spolupracovníkům a žákům (Bláha, Foustka, Chalupný) se současně podařilo do povědomí společnosti ukotvit právě i sociologii. Jednak „teoreticky“, kromě již zmiňovaných forem rovněž poměrně časným heslem (1905) v „národní encyklopedii“ – Ottově slovníku naučném, i celkovým pojetím a konkrétními příspěvky v první „moderní vlastivědě“ – Laichterově kompendiu *Česká politika* (1906–13). Jednak „prakticky“, čehož důsledkem bylo formování řady osvětových, protialkoholních, sociálních a dalších spolků, ale i první pokusy o sociální zákonodárství. A v průniku mezi obojím školsky, kdy se sociologie (sociální filosofie) již v roce 1904 stala univerzitním habilitačním oborem, v roce 1915 získala mimořádnou a v roce 1919 řádnou profesuru, stejně jako možnost zřízení semináře na filosofické fakultě. Později se stala i předmětem rigorosním, a to postupně na všech československých univerzitách. Takto rychlá a současně komplexní institucionalizace sociologických snah byla přitom na evropské poměry hodně výjimečná a svým celospolečenským ohlasem, rozšířením základního povědomí o mladém oboru v podstatě jedinečná.⁹

Sluší se ovšem zmínit, že i když měl Masaryk a jeho „škola“ na cestě sociologie do českého (intelektuálního) prostředí určující podíl, nešlo o její jediné protagonisty. O originální „architektoniku věd“ se ještě před Masarykem pokusil Josef Durdík,¹⁰ který sociologii (spolkovědu) zahrnul i do své *Všeobecné estetiky* (1875), a v posledních dekadách 19. a na počátku 20. století existovala celá plejáda menších autorů, pro české čtenáře interpretujících sociologické poznání nebo uvažujících (a publikujících) sociologicky i bez přímé návaznosti na Masaryka.¹¹ Dobově nejvýznamnější „sociologii“, ač bychom ji tak dnes nenazvali, byla ovšem tzv. křesťanská sociologie (Neuschl, Reyl, Šrámek), tedy teoretické rozpracování i praktické uplatňování sociálních nauk římskokatolické církve – případně později a méně významně i dalších křesťanských církví – inspirované encyklikou *Rerum novarum* (1891). To se od Masarykových politických intencí jazyk

8 Havelka, Miloš (ed.): *Spor o smysl českých dějin I.–II.* Praha 1995, 2006.

9 Cuin, C.-H. – Gresle, F.: *Dějiny sociologie*, s. 76–105; pro střední Evropu srov. Janák, Dušan: *Klasická sociologie ve střední Evropě. Mezi centrem a periferií.* Praha 2019.

10 Durdík, Josef: *Architektonika věd.* *Časopis Musea Království českého* 48, 1874, s. 343–360, 427–442.

11 Podrobněji Nešpor, Z. R.: *Světlo sociologie*; srov. též: *Sociologie jako cesta ke štěstí, česká verze. Teorie vědy* 35, 2013, s. 481–497.

matically lišilo,¹² ačkoli metodologicky a celkovým pojetím sociologie mu až tak vzdálené ve skutečnosti nebylo.¹³

„Kamerální věda“ první republiky

Byl-li Masaryk před první světovou válkou sice viditelným, avšak marginálním politikem, jehož útek co ciziny a formování zahraničního odboje byly vložným hazardem, o to větší triumf představoval politický i vojenský úspěch tohoto snažení. Masaryk se do nově konstituovaného Československa právem vrátil s titulaturou Prezident Osvoboditel a jeho ideové představy, druhy vysmívané nebo okrajové, se alespoň v rétorické rovině staly konstitutivní složkou ideologie první republiky. Tak tomu bylo i v případě sociologie, která byla považována za prezidentův nejvlastnější obor, a proto různým způsobem promována a protežována. Nutno přitom konstatovat, že T. G. Masaryk k tomu sám přispěl nejen svojí autoritou, ale i prakticky vlivem na ministerstvo školství a národní osvěty a další úřady a korporace, ačkoli na druhou stranu dobovou (českou) sociologii nepřečenoval a zachoval střídmost v nadějích i úkolech do ní vkládaných.¹⁴

Záštitou Prezidenta Osvoboditele přispěla k rozvinutí dosavadních tendencí k etablování sociologie na vysokých školách, které bylo na českých univerzitách (a na slovenské univerzitě, fakticky ovšem většinou obsazené českými profesory¹⁵) rychlé a trvalé,¹⁶ sociologie si našla cestu i na techniku a zemědělské vysoké školy. Vedle toho se uvažovalo o zřízení neuniverzitní, „praktické“ a tudíž z velké míry sociologicky orientované vysoké školy, a dokonce o zavedení výuky sociologie na školách středních – k tomu ovšem nedošlo a i z pokusu o českou École pratique zůstalo jen torzo v podobě Svobodné školy politických nauk.¹⁷ Přesto rychle rostl počet sociologických stolic a seminářů a o univerzitní kariéře jako záloze v pří-

---

12 Srov. Zumr, Josef: „Snahy páně Masarykovy nesou se nám katolíkům nepřátelským směrem“. In: Hojda, Zdeněk – Prah, Roman (eds.): Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století. Praha 2003, s. 46–54.

13 Nešpor, Zdeněk R.: Dvojí tradice české sociologie náboženství. Sociologický časopis/Czech Sociological Review 40, 2004, s. 447–468.

14 Srov. Beneš, Edvard: Sociolog-teoretik a politik-praktik. Několik poznámek o politické praxi Masarykově. Sociologická revue 7, 1936, s. 7–20. Mezi osobnostmi, které naopak přečenovaly dobové možnosti sociologie, byl kupříkladu Emanuel Chalupný (např. Český stát s hlediska sociologie. Praha 1918), za což se mu ovšem dostalo uštěpačné kritiky jinak smýšlejících (Weyr, František: O metodě sociologické. Brno 1927).

15 Nešpor, Zdeněk R.: Čeští sociologové v počátcích slovenské sociologie. Sociológia 45, 2013, s. 27–47.

16 Nešpor, Zdeněk R.: Studium a studenti sociologie v Československu před nástupem komunistického režimu. Sociologický časopis/Czech Sociological Review 48, 2012, s. 669–696.

17 Nešpor, Zdeněk R.: Slovník institucionálního zázemí české sociologie. Praha 2017, s. 70.

padě neúspěchu kariéry politické uvažoval dokonce i Edvard Beneš, v roce 1923 ustanovený řádným profesorem sociologie na Karlově univerzitě. Sociologové vedle toho začali působit ve státních nebo státem zřizovaných úřadech (Státní úřad statistický, Sociální ústav RČS, Československý ústav zahraniční ad.), ve veřejných korporacích (mezi nejvýznamnější patřily Masarykova akademie práce a Československá akademie zemědělská). O sociologii projevíli zájem i někteří progresivní (velko-)podnikatelé, jako byl Jan A. Baťa.¹⁸

Stranou za tímto institucionálním a personálním obsazením rozhodně nezůstávala ani sociologická produkce. Profesionální sociologové a jejich příznivci vytvořili dvě disparátní sociologické školy (nebudeme-li římskokatolickou křesťanskou sociologii považovat za školu třetí),¹⁹ do nástupu komunistického režimu bylo vydáno 373 přinejmenším částečně sociologických knih,²⁰ vycházely čtyři oborové časopisy a sociologie výrazně vstupovala do dalších třinácti periodik,²¹ došlo k dvanácti habilitacím a 279 rigorosním zkouškám,²² sociologii se vedle toho věnovalo úctyhodné množství dalších amatérských zájemců nebo jinak oborově zakotvených profesionálů. Zahraniční pozorovatel proto právem konstatoval, že „nikde není země stejné velikosti, jež by se mohla pochlubit tak význačným počtem současných sociologů nebo takovým rozsahem a intenzitou sociologické činnosti. Zde [= v Československu] je opět jeden zářivý bod na sociologické mapě.“²³

Zdaleka přitom však nešlo jen o rozvoj akademický, česká sociologie jako celek byla v tomto smyslu hluboce práva Masarykova odkazu a uplatňovala se nejen na univerzitních katedrách a v odborných publikacích, ale právě i v řadě veřejných a korporátních organizací.²⁴ V praktických otázkách řízení společnosti a sociální-

18 Nešpor, Zdeněk R.: Baťov 1940 – první český empiricky podložený výzkum v oblasti sociologie práce. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 51, 2015, s. 279–297; Rákosník, Jakub: Sociální ústav 1920–1941. Mozkové centrum československé sociální politiky. In: *Svět historie – historikův svět. Sborník profesorovi Robertu Kvačkovi. Liberec 2007*, s. 296–316.

19 Janák, Dušan: Brněnská versus pražská sociologická škola: mýtus a skutečnost. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 49, 2013, s. 577–602.

20 Hesová, Nela – Gatnar, Lumír – Mikolášová, Eva – Taucová, Radka: *Bibliografie české knižní sociologické literatury*, Praha 2010, s. 14–42.

21 Nešpor, Zdeněk R. – Kopecká, Anna (eds.): *Edice českých sociologických časopisů*. Praha 2011.

22 Nešpor, Z. R.: *Studium a studenti sociologie; počet rigoros je uveden do roku 1953, kdy přestal platit starý rigorosní řád*.

23 Barnes, Harry E. – Becker, Howard: *Social Thought from Lore to Science II.*, New York 1938, s. 1067; český překlad citován podle *Sociologická revue* 9, 1938, s. 89–92, citát s. 91.

24 Machotka, Otakar – Ullrich, Zdeněk: *Sociologie v moderním životě. Směry, organizace, úkoly*. Praha 1928, s. 57; srov. Voráček, Emil: Emanuel Chalupný, problémy rozvoje sociologie v Československu 20. let a vznik Masarykovy sociologické společnosti. In: Josef Zumr (ed.): *Emanuel Chalupný, česká kultura, česká sociologie a Tábor*. Praha 1999, s. 107–132.

ho zákonodárství, v chudinské péči a sociálním lékařství, v osvětové činnosti a podobně.²⁵ Akademické i „praktické“ uplatňování sociologie v meziválečném Československu nabylo takového rozsahu a dopadu, že jsem si na jiném místě dovolil hovořit přímo o „republice sociologů“²⁶ – tak značný byl vliv, nebo přinejmenším veřejný ohlas a četné dopady sociologické činnosti. V intencích svých protagonistů a propagátorů se sociologie měla stát skutečnou kamerální vědou moderního státu, významně se podílet na jeho řízení a vychovávat budoucí politiky i další veřejné činitele.²⁷ Jestliže jedním z emblematických děl rané české sociologie, respektive dílem tuto vědu zahrnujícím byla výše zmíněná encyklopedie Česká politika, zastánci praktického uplatňování sociologických, psychologických a dalších vědeckých poznatků v řízení společnosti, managementu a podobně byli už dál – nová Encyklopedie výkonnosti (1932–34), vydaná pod záštitou Masarykovy akademie práce, představovala široce rozpřaženou aplikaci opírající se o aktuální poznatky a zdůrazňující jejich přímý manažerský význam. Podle sociologů řízení a práce Vladimíra Čecha a Eduarda Jukla šlo přitom o dílo, které v následujících čtyřiceti letech nebylo překonáno.²⁸

Sociologická produkce a její uplatňování v praxi měly ovšem i svá úskalí. Není náhodou, že jako pomyslný vrchol „sociologické kameralistiky“ prezentujeme – knihu. Od dobře míněných i podložených proklamací k jejich skutečnému praktickému uplatňování nevedla vždy přímá a jednoduchá cesta, o sociologii se často mnohem víc mluvilo, než aby byla při řízení společnosti reálně uplatňována, a pokud k tomu docházelo, pak často jen intuitivně nebo na rudimentární úrovni. I to byl důsledek rychlého a širokého rozvoje české sociologie, kdy s výjimkou univerzitních špiček – placených profesorů přitom bylo méně než deset – sociologii obvykle reprezentovali pouze amatérští zájemci, oborem sice ovlivnění a k němu sympatičtí, avšak potřebnými znalostmi vybavení nanejvýš částečně. Tím se stírala hranice mezi sociologií a sociálním reformismem v nejširším smyslu, a sociologii se

---

25 Srov. např. Kříž, Jaroslav – Beranová, Renata: Historie Státního zdravotního ústavu v Praze. Acta hygienica, epidemiologica et microbiologica, 2005, zvl. číslo, s. 9–30; Mášová, Hana: Nechudobinectví, ale sociální péče – Masarykovy domovy v Praze-Krči. „Chudé budete mít mezi sebou stále...“ Od charity k sociální politice ve městech 18.–20. století. Praha 2015, s. 295–307; Nešporová, Olga: Česká empirická sociologie rodiny a její souvislosti se sociální politikou v meziválečném období. Fórum sociální politiky 8, 2014, č. 4, s. s. 2–5.

26 Nešpor, Zdeněk R.: Republika sociologů. Zlatý věk české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce. Praha 2011.

27 Např. Chalupný, Emanuel: Vysoká škola politická. Sociologická revue 9, 1938, s. 48–56; Kollar, Robert: Zkušenosti z praktického úsilí o zřehodárnění veřejné správy. Sociální problémy 1, 1931, s. 30–33; Verunáč, Václav: Racionalisace, vědecká organizace a otázka sociální. Praha 1927.

28 Čech, Vladimír – Jukl, Eduard: Čs. sociologie průmyslového podniku ve světle svého vývoje a využití v řízení. Pardubice 1971, s. 91–92; k české sociologické encyklopedistice obecně Nešpor, Zdeněk R.: Česká sociologická encyklopedistika. Praha 2017.

právem dostávalo kritického hodnocení: „Dostávala se... do těsné blízkosti života politického a hnutí socialistického, jimž prokazovala nebezpečně ochotné služby, obětujíc jim svou svéprávnost a nezávislost ... [až] poklesla posléze na pomocnou vědu demokratické politiky, socialisticky zbarvené a přizpůsobené skutečným neb domnělým potřebám vlády.“²⁹ K tomu dlužno připočíst, že ani profesionálové z řad sociologů mnohdy nedokázali identifikovat (všechny) skutečně aktuální sociální problémy, natož navrhnout jejich odpovídající řešení.³⁰

Snad ještě horší bylo to, že kýžené úspěchy se nedostavily ani v případě akademické „báze“ sociologického provozu. Zahraniční známost, neřku-li vliv českých sociologů byl nehledě na jejich kvality poměrně malý a napočítáme-li ukrajinskou emigraci v Československu (Šapoval, Bočkovskij), konstitutivně se uplatnil vlastně jen v případě sociologie slovenské, tedy opět pouze v rámci společného státu.³¹ Důvodem přitom bylo jak (semi-)periferní postavení českých akademiků na mezinárodním poli, tak nepochybně i příliš krátký čas, který před nacistickým uzavřením českých vysokých škol k tvorbě a prezentaci své práce vlastně měli. Některé empirické výzkumy (poměšťování okolí Prahy) nebo teoretické konceptualizace (Bláha – federativní funkcionalismus, Mertl – studium byrokracie) byly totiž inovativní ve světovém měřítku a měly potenciál oslovit mezinárodní publikum.³² Lépe však nedopadly ani v měřítku domácím, protože nedávno zavedená univerzitní výuka sociologie byla uzavřením českých vysokých škol brutálně přerušena, takže nemohla přinést dostatečné výsledky. Většina studentů sociologie se tomuto oboru nechtěla nebo nemohla věnovat a velká část úsilí tak přišla nazmar.³³

Válečný úpadek – poválečný rozmach?

Novější studie vývoje a organizace sociologické práce v období druhé světové války nicméně zpochybňují zažitě představy o úplném konci a destrukci vědecké

29 Novák, Jan V. – Novák, Arne: Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny. Olomouc 1936–39, s. 1564; srov. Weyr, František: Paměti II. Brno 2001, s. 262–263.

30 Janák, Dušan: Autorská a tematická struktura Sociologické revue. Příspěvek k sociologickému rozboru dějin české sociologie. Sociologický časopis / Czech Sociological Review 47, 2011, s. 991–1016; týž: Klasická sociologie, s. 119–144.

31 Janák, D.: Klasická sociologie; dále srov. tematické číslo I. A. Bláha, Brno a svět první poloviny 20. století. Sociální studia 17, 2020, speciální číslo, s. 1–104. K slovenské sociologii Nešpor, Z. R.: Čestí sociologové v počátcích slovenské sociologie; k ukrajinské Petrussek, Miloslav: Die ukrainische Soziologie in der Emigration: Olgierd Bočkovskij – Begründer der „Natiologie“ und Mykyta Šapoval – Interpret des Werkes Masaryks. In: Wissenschaft im Exil. Die Tschechoslowakei als Kreuzweg 1918–1989. Praha 2004, s. 307–320.

32 Musil, Jiří: Chicagská škola a česká sociologie. Lidé města 14, 2012, s. 395–419.

33 Nešpor, Z. R.: Studium a studenti sociologie, s. 681, 689–691; Petrussek, Miloslav: Sociologie na počátku a konci protektorátu (poznámky a teze). In: Věda v českých zemích za druhé světové války. Praha 1998, s. 201–205.

činnosti.³⁴ Akademická věda byla samozřejmě likvidována a významně byly omezeny i další, ostatně nečetné, institucionální báze českého vědeckého života, avšak to neznamenalo úplný zánik výzkumné nebo teoretické činnosti. V případě sociologie došlo naopak dílem Jaroslava Šímy a několika dalších mladších protagonistů k přetvoření dosud striktně akademické Masarykovy sociologické společnosti do podoby komerční výzkumné a analytické organizace (Česká společnost sociologická), nabízející expertní poznatky i další pokusy o vědecké řízení společnosti, přičemž neváhala vstupovat do služeb protektorátních orgánů a žít z jejich financování.³⁵ Míra kolaborace je přitom dodnes předmětem diskusí, protože k žádnému hlubšímu vyšetřování činnosti této organizace nikdy nedošlo a její protagonisté se nepochybně právem bránili, že současně zachránili alespoň část odborné činnosti, stejně jako konkrétní mladší vědce před nuceným nasazením v Říši, ne-li ještě horším osudem. Období nacistické okupace a druhé světové války je tak spíše temnou, nikoli zcela destruovanou epochou v dějinách české sociologie.

Avšak stejně tak, jako musíme diferencovaně hodnotit válečné omezení sociologického provozu, je třeba pohlížet i na poválečnou obnovu, která byla jednak příliš krátká, jednak z řady důvodů jenom částečná. Někteří protagonisté oboru se obnovy jeho akademického provozu nedočkali, přičemž zdaleka nešlo jen o Židy, další z ní naopak byli vyřazeni kvůli válečné kolaboraci, a ti, co zbyli, rychle znovuobsadili početně omezená akademická a další místa, aniž mezi sebe vpustili mnoho nových zájemců. Nástup mladé kohorty studentů nebo nových absolventů, již se dokonce pokusili vydávat populární sociologický časopis,³⁶ zůstal jen málo naplněným příslibem. A to přesto, že výuka sociologie byla nejen obnovena na všech dřívějších vysokých školách, ale uplatnila se i na nové Palackého univerzitě v Olomouci a na školách neuniverzitních: Vysoké školy politické a sociální a později z ní vydělené Vysoké školy sociální.³⁷ Stejně jako v místech praktického uplatňování sociologických poznatků, k nimž přibýly i znárodněné velké podniky³⁸ a nově založený ústav pro výzkum veřejného mínění.³⁹

---

34 Nešpor, Z. R.: Baťov; týž: Sociolog(ie) mezi kolárkem, hákovým křížem a rudou hvězdou: Jaroslav Šíma v dějinách české sociologie. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 47, 2011, s. 967–989.

35 Nešpor, Z. R.: Slovník institucionálního zázemí, s. 88–93. Srov. také týž: Jan Mertl: sociolog-kolaborant, nebo oběť okolností? *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 48, 2012, s. 343–365.

36 Nešpor, Z. R.: Slovník institucionálního zázemí, s. 93–94, 108–109.

37 Devátá, Markéta: Vysoká škola politická a sociální v systému národní fronty. *Východočeské listy historické* 27, 2010, s. 52–63.

38 Čech, V. – Jukl, E.: Čs. sociologie průmyslového podniku, s. 115–134.

39 Adamec, Čeněk: Počátky výzkumu veřejného mínění v českých zemích. Praha 1996.

Všechna tato nově zřízená pracoviště přitom jsou signifikantní. Vysoká škola politická a sociální měla vychovávat budoucí politiky, novináře a veřejné činitele a její brněnská odnož veřejné a sociální pracovníky, přičemž současně sloužily jako konzultační orgány národního shromáždění. Československý ústav pro výzkum veřejného mínění začal uplatňovat moderní metody demoskopie a vedle poskytování informací a dalších služeb veřejnosti byl přímo podřízen ministerstvu informací. Sociologické laboratoře ve znárodněných průmyslových podnicích řídily jejich přechod do národní správy a vnitřní restrukturalizaci, sociálněekonomické otázky provozu a další.⁴⁰ V makrosociálním měřítku totéž nabízela stará i nová univerzitní pracoviště, ať již v rovině expertíz (pražský pokus o zřízení Sociologického ústavu ČAVU), nebo prostřednictvím rozsáhlých empirických výzkumů (pokus brněnských sociologů o komplexní výzkum moravské metropole). Sociologie a s ní spojené přístupy měly ve všech těchto případech sloužit zásadním společenským změnám, které byly exilovou vládou plánovány již během druhé světové války – socializaci, novým podobám sociálního zabezpečení a „odbornému“ řízení společenského provozu v nejširším smyslu.⁴¹ Jestliže v meziválečném období byly „kameralistické nároky“ sociologie spíše jen rétorické, k jejich reálnému uplatňování začalo docházet pod knutou okupační správou a znovu, v mnohem větší míře (a ovšem s jinými protagonisty) po osvobození, během a prostřednictvím poválečné limitované demokracie.

Největší odbornou inovací přitom bylo etablování výzkumů veřejného mínění, jimž se dostalo i veřejné podpory⁴² a které současně rozšířily novou metodologii kvantitativních šetření, založenou na náhodném výběru.⁴³ V jiných oblastech sociologie se novinky prakticky neuplatnily, respektive ani nebyly známy – zabránila tomu válečná izolace a uzavření vysokých škol a v bezprostředně poválečném období nové, na přetížený obor kladené úkoly. Dokonce se snížil podíl recenzí zahraničních knih a podíl zahraničních přispěvatelů v českých sociologických časopisech, třebaže vzhledem k válečné izolovanosti by tomu mělo být právě naopak. Paradoxem období z významné veřejné a státní poptávky po sociologii jakožto moderní kamerální vědě se tak stalo, že akademická sociologie namnoze stagnovala a „žila z podstaty“, třebaže jistě existovaly výjim-

40 Srov. např. Šnobl, Jaroslav: Sociologický výzkum a vnitřní nábor podniku. Sociologie a sociální problémy 7, 1947, s. 130–133, 210–217.

41 Rákosník, Jakub: Czechoslovak Social Politics and its Representatives in London Exile during Second World War. Prague Papers on the History of International Relations 2009, s. 429–443.

42 Srov. Adamec, Čeněk: Výzkum veřejného mínění a sociální vědy. Sociologie a sociální problémy 7, 1947, s. 34–40; Gallup, George: Průvodce po výzkumu veřejného mínění. Praha 1948.

43 Srov. Egermayer, František: Náhodný výběr v reprezentativní metodě. Statistický obzor 22, 1941, s. 424–435.

ky potvrzující pravidlo. Aby přitom stínů na poválečném rozmachu sociologie a zájmu o ni nebylo dost, je třeba připomenout soustavnou kritiku ze strany komunistů. V této době byla sociologie v Sovětském svazu na indexu, považovaná za jednu z „příkladně buržoazních věd“, sloužící jako „nové opium lidstva“, a ve stejném duchu působili marxističtí ideologové a političtí pracovníci i v Československu.⁴⁴ Tato kritika samozřejmě vedla k (dočasné) likvidaci oboru na přelomu čtyřicátých a padesátých let, avšak ještě předtím významně podvázala snahy a síly českých sociologů o širší nový rozvoj oboru, beztak nečetné, místo nichž se museli věnovat vlastní obraně.

Výsledkem ambicí ještě značnějších než v meziválečném období, stejně jako snad ještě větších očekávání politických vůdců a veřejnosti do sociologie vkládaných, nebylo proto téměř nic, nebo jen velmi málo.⁴⁵ Ambiciózní výzkumy nebyly dokončeny,⁴⁶ starší i nově založené instituce byly bez náhrady zrušeny,⁴⁷ nakročení k aplikaci sociologických poznatků do řízení a společenské praxe bylo po únoru 1948 zcela opuštěno. Reálná aplikace vědeckého řízení společnosti, ať už si pod tím představíme cokoli a ať už to hodnotíme jakkoli, zůstala nenaplněným příslibem. Podobně bylo téměř absolutně promarněno i široké vzdělávání nových sociologů, protože ti se reálně museli uplatnit v jiných oborech a k sociologii se jich, třeba i po letech v rámci budování nové, „marxistické“ sociologie v šedesátých letech vrátila doslova hrstka.⁴⁸ O mnoho lépe se však nevedlo ani sociologům a studentům sociologie, kteří odešli do exilu,⁴⁹ zatímco ti, co zůstali v Československu, byli v lepších případech penzionováni a/nebo marginalizováni, v horších dokonce vězněni.

---

44 Např. Kolman, Arnošt: Dvě tendence v kontinentální filosofii. *Tvorba* 16, 1947, s. 360–361. Obrany sociologů např. *Sociologická revue* 14, 1948, s. 304–307; *Sociologie a sociální problémy* 7, 1947, s. 158–159, 245–247.

45 Nešpor, Zdeněk R.: Proměny sociologie jako vědní disciplíny po nástupu komunistického režimu. In: Drahomír Suchánek (ed.): *Univerzita a republika. Vybrané příspěvky z konference*. Praha 2021, s. 75–87.

46 Janák, Dušan – Stanoev, Martin – Hušek, Petr Hušek: Poválečný sociologický výzkum města Brna z roku 1947 a metodika jeho soudobého zpracování z pohledu historicko-sociologické analýzy průmyslového dělnictva před rokem 1948. *Data a výzkum – SDA Info* 127, 2014, s. 143–163.

47 Petrusek, Miloslav: Co bylo, když sociologie nebyla. *Osudy zakázané a zhanobené vědy 1948–1963*. In: Hana Barvíková (ed.): *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Praha 2000, s. 35–49; k jednotlivým organizacím a korporacím viz Nešpor, Z. R.: *Slovník institucionálního zázemí*.

48 Musil, Jiří: Poslední ročník studentů sociologie po únoru 1948. *Lidé města* 13, 2011, s. 373–396; Voříšek, Michael: Voříšek, Michael: *The Reform Generation. 1960s Czechoslovak Sociology from a Comparative Perspective*. Praha 2012, s. 59–74.

49 Nešpor, Zdeněk R.: *Opustíš-li mne, zahyneš... Akademická dráha Otakara Machotky a dalších českých sociologů v emigraci po únoru 1948*. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 53, 2017, s. 737–764.

Přesto lze v epoše poválečného (problematického) rozmachu české sociologie nalézt i určitá pozitiva, byť opět poněkud dvojnásobná. V bezprostředně poválečném období došlo ke vskutku dramatickému početnímu nárůstu studentů sociologie, jen částečně vysvětlitelnému „doháněním“ ročníků zákazu studia na českých vysokých školách: jestliže v letech 1931–39 skládalo rigorozu ze sociologie (hlavní i vedlejší) celkem 37 uchazečů, tedy průměrně asi 4 za akademický rok, v letech 1945–49 šlo o 26 osob, ročně více než dvojnásobek (9).⁵⁰ Tento trend však trval, ba stupňoval se i po likvidaci výuky sociologie na vysokých školách a odstranění sociologů z univerzit: do reformy vysokoškolského studia, která rigorózní řízení zrušila, v letech 1948–53 složilo rigorozum ze sociologie dalších 189 studentů, tedy plných 38 za akademický rok! Jisté šlo o „dohánění“ poválečného zájmu o tento obor, které nedokázaly úplně utlumit ani pounorové politické čistky, ale tím patrně nevysvětlíme všechny případy. Spíše se zdá, že sociologie – kterou u „přísných“ zkoušek nadále zkoušeli ne-sociologové – se stala jednak jakýmsi „únikovým“ oborem pro ty, již se obávali náročnějších rigoroz v jiných oborech, a současně „univerzálním“ oborem, sloužícím jako „potvrzení kvalifikace“ pro budoucí úředníky a podobné zaměstnance – podobně jako do značné míry již dříve fungovala i práva. Sociologii jako oboru to zajisté neprospělo, jako obor však nakrátko posloužila těmto – de facto – „sociálním případům“.

Závěrem

Čelilo-li meziválečné a krátce poválečné Československo – ne vždy úspěšně – několika závažným společenským, ekonomickým či politickým krizím, v nejednom případě provázela snahy o jejich řešení nově etablovaná a úspěšně se rozvíjející věda – sociologie.⁵¹ Postavení české sociologie a sociologů současně významně převýšilo situaci v jiných evropských zemích té doby. Povědomí o sociologii se přitom rozšířilo, přinejmenším mezi inteligencí, již na přelomu 19. a 20. století, a spolu se svým hlavním protagonistou T. G. Masarykem „vítězně“ vstoupilo do meziválečného Československa. Sociologie se stala „hradní vědou“ první republiky, s významným zastoupením protagonistů a zájemců o obor v institucích mladého státu, i v dalších veřejných, soukromých a především akademických společnostech a organizacích. A současně s vysokými očekáváními vkládanými do vědeckého, tedy sociologického řešení společenských problémů. Všechny tyto snahy přinesly určité úspěchy, nutno však říci, že spíše na poli vědeckého a akademického rozvoje,

50 Nešpor, Z. R.: Studium a studenti sociologie, s. 680, 684. V poválečném období jsou uvedeny pouze údaje z českých vysokých škol, třebaže se sociologie v roce 1941 stala rigorosním oborem také na Komenského (tehdy Slovenské) univerzitě v Bratislavě.

51 Srov. Rákosník, Jakub – Spurný, Matěj – Štaif, Jiří: Milníky moderních českých dějin. Krize konsenzu a legitimacy v letech 1848–1989. Praha 2018.

zatímco reálné dopady „sociologického řízení“ společnosti zůstaly spíše marginální; ani akademické úspěchy české sociologie však není možné přeceňovat, obzvlášť v mezinárodním srovnání a na mezinárodním poli.

Přestože právě v meziválečném Československu k tomu měla – alespoň ve srovnání s jinými evropskými zeměmi – snad nejvíc společenských a kulturních předpokladů, ani zde se sociologie moderní kamerální vědou reálně nestala. Úspěchy jejích aplikací paradoxně do určité míry stouply v období nacistické okupace, jež současně znemožnila akademický sociologický provoz, a ještě spíše v bezprostředně poválečném období omezené demokracie – za třetí republiky. Snaha o vybudování „nové“ společnosti, která by byla imunní vůči ekonomickým a sociálním, případně i politickým a dalším krizím liberální demokracie, vedla k novému zájmu o sociologii a „vědecké řízení“. Širokému uplatňování sociologie pod patronací prezidenta – profesora tohoto oboru (Prezident Budovatel, takto titulovaný již v meziválečném období, byl přitom rozhodně víc než jen „obnovovatelem“) ovšem bránily praktické obtíže, především akutní nedostatek sociologů, jež bylo teprve třeba vychovat, proto zůstalo namnoze jen rétorickou figurou a přáním do budoucnosti. K jeho skutečnému naplnění však už kvůli komunistickému převratu nedošlo a nemalé úsilí i prostředky, osobní i společenské, tak z velké části přišly vniveč.

Bylo tomu někde jinak, povedlo se sociologii někde a nějak naplnit představy svých zakladatelů o „vědeckém“ řízení společnosti? Z širší perspektivy se zdá, že snad jen ve Spojených státech v letech poválečné obnovy, a i to jenom dílčím způsobem. Sociologie, k jejímuž rozmachu i společenské propagaci významně přispěli pováleční i starší imigranti z Evropy, se stala jedním z motorů amerického sociálního reformismu, přispěla do veřejných debat i managementu (některých) veřejných i privátních děl. Rozhodně však ani zde nešlo o trvalý a jedinečný vliv, sociologická hegemonie se nekonala (patrně naštěstí) a celý další vývoj oboru byl vlastně „zradou“ na jeho zakladatelích, protože i přes mnohé náběhy k aktivismu směřoval k „historizaci“ – a tím ke konzervativní akademické vědě.⁵²

---

52 Turner, Jonathan H.: *Classical Sociological Theory. A Positivist's Perspective*. Chicago 1993.

Sociology – An Unsuccessful Attempt for the Cameral Science for the 20th Century

The study presents the attempts to apply sociology to the management of (modern) society based on the founders of sociology and from the strong influence of T. G. Masaryk that was especially significant in the Czech environment. Along with other pioneers, Masaryk introduced sociology to Czech society as early as the late 19th and early 20th century. The success of his exile politics during the Great War that resulted in the establishment of independent Czechoslovakia further enhanced the importance of sociology as an emblematic science of the state. In inter-war Czechoslovakia, sociology enjoyed a prominent status (in the European context) and further developed, even though its contribution to the solution of the social problems and crises of the time was only marginal. It proved more usable during the first occupation by the Nazis during World War Two, and primarily as part of the post-war restoration before the communist power (temporarily) eliminated it. Even then, sociological attempts to manage society only reached the rhetoric and preparation levels, and even then sociology did not become a widespread modern cameral science in Czechoslovakia.

Jedním z neangažovanějších „praktických sociologů“ meziválečného období byl ministerský tajemník a později ředitel Exportního ústavu Theodor Pistorius (1894–1969). Na snímku na přednášce ve Stockholmu v říjnu 1935, po jeho levici sedí československý honorární konzul. (Fotografie z archivu autora)

Klassifikace vědění, věd.		
Vědy		
abstraktní	theoretické	praktické
	konkretní	
I. 1. Algebra, matematika, z.vyšší	A. geometrie	a. počítáfství všeliké, deskriptiva
II. 2. mechanika	B + C. Části akustiky, hydrostatika atd., astronomie, kosmologie, geologie, mineralogie atd. (geofysika, geochemie atd.)	b + c. technologie v nejsmyslu (podmaňování přírody)
III. 3. fysika 4. chemie		
IV. 5. biologie	D. Botanika, zoologie (anthropologie)	d. fyto technika, zootechnika, medicína (hygiena)
V. 6. psychologie	E. psychologie konkrétní (lidoznalectví), psychol. zvířecí	e. didaktika, paedagogika
7. sociologie	Konkrétní obory sociologické	praktická sociologie = politika
8. jazykozpyt	mluvnice	znalectví řeči, učení řečem
9. aesthetika	theorie umění	aesthetika praktická (umění v domácnosti a t. p.)
10. logika	logika konkrétní (klassifikace a organizace věd)	logika praktická
filosofie.		

Masarykův systém věd, v němž ztotožnil praktickou sociologii s politikou (Přetisk z Naší doby 8, 1900–01)

Poválečný pokus o osvětovou aplikaci výsledků výzkumu veřejného mínění – brožura bojující proti předsudkům v péči o kojence (Č. Adamec, 1947).